

**Mehmet Akif Koç. Tefsirde Bir Kaynak İncelemesi:
es-Sa'lebî (427/1036) Tefsirinde Mukâtil b. Suleymân
(150/767) Rivayetleri. Ankara: Kitâbiyât, 2005**

Halil ŞİMŞEK

Dr., Toronto Üniversitesi, Yakın ve Ortadoğu Medeniyetleri Bölümü
Dr., University of Toronto, Department of Near and Middle Eastern Civilizations
hllsmk@gmail.com

ORCID ID: 0000-0002-2340-6834

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü / Article Type: Kitap Tanıtımı / Book Review

Geliş Tarihi / Date Received: 22 Temmuz / July 2019

Kabul Tarihi / Date Accepted: 22 Ağustos / August 2019

Yayın Tarihi / Date Published: 31 Aralık / December 2019

Yayın Sezonu / Pub Date Season: Aralık / December

DOI: 10.29288/ilted.595283

Atıf / Citation: Şimşek, Halil. "Mehmet Akif Koç. *Tefsirde Bir Kaynak İncelemesi: es-Sa'lebî (427/1036) Tefsirinde Mukâtil b. Suleymân (150/767) Rivayetleri*. Ankara: Kitâbiyât, 2005". *ilted: ilahiyyat tetkikleri dergisi / journal of ilahiyyat researches* 52 (Aralık / December 2019/2): 347-352. doi: 10.29288/ilted.595283

İntihal: Bu makale, iThenticate yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.

Plagiarism: This article has been scanned by iThenticate. No plagiarism detected.

web: <http://dergipark.gov.tr/ilted> | <mailto:ilahiyyatdergi@atauni.edu.tr>

Copyright © Published by Atatürk Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi /
Ataturk University, Faculty of Theology, Erzurum, 25240 Turkey.

Bütün hakları saklıdır. / All right reserved.

Öz

Tefsir tarihinin ilk oluşum yüzyıllarından günümüze ulaşan eser sayısı kısıtlı olduğu için bu yüzyıllar hakkındaki gözlemlerimizi 10. yy'dan itibaren kaleme alınan ve günümüze ulaşan eserler ışığında değerlendirmekteyiz. Bu eserlerin en başında Taberi tefsiri gelmektedir ve modern zamanımızda geniş tedavül gören tefsir tarih kaynakları tarafından bu tefsir tefsirlerin atası olarak görülmekte ve gene öncesindeki üç yüzyıllık oluşum süreci Taberi'nin yansıttığı şekilde telakki edilmektedir. Fakat yeni çıkan ve geç de olsa basılan bir takım Taberi öncesi ve sonrası tefsirler Taberi'nin ilk üç yüzyıllık mirası olduğu gibi değil kendine göre bir takım kriterlere göre seçerek aktardığını ortaya koymaktadır. Durum böyle olunca biz de hem tefsir tarihi hem de tefsir tarihçiliğini sorgulamaya başlamalı, sahip olduğumuz bilgileri aldığımız kaynakları tenkitçi bir süzgeçten geçirmeliyiz. Koç'un telifi olan esere yönelik ortaya koyduğumuz bu eleştirel yazının temelinde işte hem bu tefsir tarihi hem de tefsir tarihçiliği hakkındaki tasavvurumuz sorgulanmaktadır. Hedefimiz, potansiyel araştırmacıları kullandıkları kaynakları da tenkitçi bir kriterle tabi tutmaları gerektiğini ortaya koymaktır.

Anahtar Kelimeler: Mehmet Akif Koç, Mukatil b. Suleyman, Tefsir, Tefsir tarihi, Tefsir tarihçiliği, es-Sa'lebi.

Abstract

The number of exegetical works that have survived from the formative period of tafsir is extremely few, and, therefore, our assessment of the formative period has been informed by the works that are composed by the beginning of the tenth century and remained extant today. The foremost among these extant works is the tafsir of al-Tabari, which has been viewed as the father of tafsirs and in light of which the formative period of tafsir has been presented within the most widely circulating modern histories of tafsir. However, some new tafsir works that have lately been discovered and published revealed that al-Tabari actually conveyed the heritage of the formative period according certain criteria of his. Thus, we began questioning the historical picture presented to us in our modern tafsir histories. With this review article, we strive to bring to attention the necessity of questioning the information presented to us in our sources.

Keywords: Mehmet Akif Koç, Muqatil b. Sulaiman, Tafsir, History of Tafsir, Historiography of Tafsir, al-Tha'lebi.

Yazarın da ifade ettiği gibi, araştırmanın gayesi en eski tam tefsir addedilen Mukâtil b. Süleyman (ö. 150/767) tefsirinin “bir asırdan diğerine hangi güvenilirlikle nakledildi” vechiyle ne kadar güvenilir bir kaynak olduğudur. Yazar bu gayesini gerçekleştirmek için başta Ebû Ishâk es-Sa'lebi (ö. 427/1035) olmak üzere tefsirinde Mukâtil'den nakilde bulunan daha sonraki tefsirleri Mukâtil'in matbu tefsiri ile mukayese metodunu seçmiştir. Araştırmanın giriş bölümünde Sa'lebi ve tefsirinin mukaddimesi incelenmiş ve eserin hem tefsir hem de tefsir tarihi açısından değerlendirilmesi yapılmıştır (s. 11-34). Birinci bölümde ise Mukâtil'in tefsiri incelemeye sunulmuş ve ana hatlarıyla özellikleri ve konuları incelenmiştir (s. 35-66). Araştırmanın esasını teşkil eden ikinci bölümde (s. 67-94), başta Sa'lebi olmak üzere, Ebû Mansûr el-Mâturîdî (ö. 333/944) ve Ebu'l-Leys es-Semerkindî (ö. 373/983) ve daha sonra telif edilen tefsirlerdeki Mukâtil'den yapılan rivayetlerin bizzat elimizdeki matbu Mukâtil tefsiriyle mukayeseli çalışması işlenmiştir. Sonuç ve değerlendirme-nin (s. 95-101) yanı sıra, yazar Sa'lebi'nin tefsirinin mukaddimesinde bu tefsire kaynaklık eden tefsirlerin ve isnad zincirlerinin listesini Beyazıt Kütüphanesi

Veliyyüddin Efendi no: 130-33'de kayıtlı tam nüsha el yazmasından istifade ederek liste halinde ve kitabın sonunda ek olarak vermiştir (s. 103-126).

Yazarın, Sa'lebî'nin tefsirinin değerlendirilmesi ve tefsir tarihindeki yeri hakkındaki katılmadığımız gözlemleri, klasik ve modern tefsir historiyoğrafisinin tenkitçi ve analitik araştırmaya duyduğu ihtiyacın önemli bir göstergesidir. Walid Saleh'in Sa'lebî ve tefsiri hakkında doktora çalışmasının ortaya koyduğu belki de en önemli sonuç bu tefsirin kendisinden sonraki hemen hemen bütün tefsirleri etkilemiş olduğudur. Diğer taraftan, Nöldeke'nin, ifade ettiği öneme rağmen bu tefsirin 1860'lar itibarıyla hala neşredilmemiş olması karşısındaki hayreti, bu tefsirin önemine yazarı yeteri kadar ikna etmemiş olmalı ki tefsirin mukaddimesini tahkikli neşreden Goldfeld'in yerinde fakat eksik izlenimlerini tekrar mercek altına alarak incelemesi bizim de dikkatimizi çekmektedir. Goldfeld, (s. 18) Sa'lebî tefsirinin neşredilmeyişini ideolojik sebeplere dayandırmış ve yazarımızın Goldfeld'in gözlemini yorumlaması sonucu doğan kanaatine göre, *el-Keşf*'in "Sünni çevreler nezdindeki meşruiyeti zedelenmiştir."¹ Kendisinden sonraki hemen hemen her tefsiri etkileyen *el-Keşf*'in acaba gerçekten de Koç'un iddia ettiği gibi Sünni çevreler nezdinde itibarı zedelenmiş midir yoksa zedelenmesini isteyen bir takım tefsir tarihçileri tarafından öyle mi gösterilmek istenmiştir? Koç'un varmış olduğu kanaatinin temel kaynaklarından Celâleddin es-Suyûtî (ö. 911/1505) tarafından ortaya konan tefsir tarihi tasavvuruna göre Muhammed b. es-Sâ'ib el-Kelbî (ö. 146/763) ve Mukâtil tefsir rivayetinde zayıf addedilmişler ve tefsir rivayetleri reddedilmiştir. Kelbî'nin rivayetlerinin merdud olması yeterince vazih olmamakla beraber, Mukâtil'in rivayetlerinin merdud olmasının, onun sahib olduğu farzedilen bir takım "heterodoks/heretik" itikadî düşüncelerden kaynaklandığı işlenmektedir. Suyûtî'nin İbn Adiy el-Cürçânî'den (ö. 365/976) aktararak yaptığı değerlendirmeleri zikreden yazar, okuyucunun bağdaştırmakta zorlanacağı bir takım zıtlıkları yeterince açıklığa kavuşturmamıştır. Örneğin, Suyûtî tarafından da ikrar edilen ve Abdullah İbn Abbas'a (ö. 68/687) ulaşan isnatların en zayıfı addedilmesine rağmen *tarîku'l-Kelbî 'an Ebî Şâlih 'an İbn 'Abbâs* isnad zinciri ile rivayet edilen bazı sahih hadislerin varlığı büyük bir soru işareti doğurmaktadır. Eğer bu isnad zinciri ile rivayet edilen sahih hadisler var ise, tefsirde bu isnad zinciri İbn Abbâs rivayetleri arasında nasıl olur da en kötü/zayıf isnad zinciri olarak nitelenebilir? Yazarın da dikkatinden kaçmayan bir şekilde, İbn Ebî Hâtim er-Râzî (ö. 327/939) müstesna, Kelbâ erken dönemde yazılan hemen hemen her ansiklopedik tefsire kaynaklık etmiştir. Dolayısıyla Sa'lebî'nin tefsirinde Kelbî rivayetlerine yer vermiş olması onun olumsuz bir şöhrete sahip olmasına neden teşkil edemez. Diğer taraftan Kelbî ve Mukâtil rivayetleri

¹ *el-Keşf*'in "Sünni çevreler nezdindeki meşruiyeti zedelenmiştir" ifadesinin Goldfeld'e mi yoksa Koç'a mı ait olduğunu ayırt etme zorluğu Koç'un ifade şeklinden kaynaklanmaktadır. Goldfeld'in eserini kullanma imkânının olmamasına rağmen, kanaatimizce "meşruiyet zedelenmesi" ifadesi veya "Sünni çevreler" ifadesi Goldfeld'e değil Koç'a aittir ve bizim de şerh düşülmesi gerektiğini düşündüğümüz nokta, neticede ister Goldfeld ister Koç tarafından dillendirilmiş olsun, işte tam da burasıdır.

hakkındaki bu gözlem Suyûtî'nin gözlemidir ve araştırmada kullanılan edebi tenkit kriterleri sadece Sa'lebî'deki Mukâtil rivayetlerine değil, bu araştırma yapılırken kullanılan kaynaklara da (Suyûtî v.d.) teşmil edilmektedir. Özellikle biz modern araştırmacılar için Sa'lebî'nin tefsiri ayrı bir öneme haizdir ve bu önem bizzat bu tefsirde Mukâtil'in önemli bir kaynak olarak kullanılmasında yatmaktadır. Bugün Mukâtil'in tefsiri müstakil olarak elimizde olmasaydı bile, Sa'lebî yoluyla onun tefsirini ve/veya tefsirdeki görüşlerini canlandırabilirdik, ve yine Sa'lebî sayesinde Taberî öncesi tefsir birikiminin Taberî'nin, ve aynı şekilde İbn Ebî Hâtim'in tasvir ettiği gibi bir birikimden ibaret olmadığını anlıyoruz.

Şu ana kadar yaptığımız değerlendirme neticesinde Sa'lebî'nin tefsirine karşı ta-kınılan “mefruz” olumsuz tavrın Kelbî'nin Ebî Sâlih yoluyla İbn Abbâs'tan yaptığı rivayetlerden kaynaklanmadığı ortaya çıkmış olmalıdır. Buna binaen Suyûtî'nin bu yolla gelen İbn Abbâs tefsir rivayetlerinin en zayıf rivayet olduğu yönündeki değerlendirmesi detaylı bir araştırmaya tabi tutulmalıdır. Çünkü görünüşe göre Kelbî'nin Ebî Sâlih yoluyla İbn Abbâs'tan yapmış olduğu rivayetler, İbn Ebî Hâtim, Taberî ve Suyûtî dışındaki müfessirler tarafından sorunlu olarak görülmemiştir. İbn 'Adiyy ve onun söylemini kabul ederek aktaran Suyûtî, Mukâtil'i Kelbî'den dahi daha kötü görmüşler ve bunun sebebini de Mukâtil'in sahip olduğu “heretik” (*el-mezâhibu'r-radi'e*) düşüncelere bağlamışlardır. Fakat modern araştırmacılar olarak bizim dik-kat etmemiz gereken nokta Mukâtil'in gerçekten böyle bir şahsiyet olup olmadığını sorgulamak ve İbn Adiyy ve Suyûtî'nin Mukâtil hakkındaki yargılarının ne kadar nesnel olduğunu araştırmaktır. Ömer Türker'in Mukâtil hakkındaki *Diyanet İslam Ansiklopedisi*ndeki makalesi de ona atfedilen çoğu “heretik” addedilen görüşlerin doğru olmadığı yönündedir. Nitekim Koç da Mukâtil'e isnad edilen bir takım söylemlerin çekinceyle karşılanması gerektiğini teslim etmiştir (s. 36-37). Hatta daha ileride (s. 64) Mukâtil'in bizzat eserlerinin, onun benimsediği iddia edilen tecsîm ve teşbih gibi suçlamaların haklı olmadığına işaret ettiğini belirtir. Mukâtil'in tefsiri hakkında yüksek lisans tezi hazırlayan el-'Arûsî de bu tefsirin muhakkiki Şehâte hakkında “cerh ve ta'dil yazarlarının Mukâtil değerlendirmelerine kendisini fazlasıyla kaptırmıştır” (s.65) gözlemi sanırız Koç için de nisbeten geçerlidir. Bütün bu açıklamalar Mukâtil hakkında serdedilen olumsuz görüşlerin gerçekten de ideolojik saiklerle ortaya sürüldüğünü nihai olarak ortaya koymasa da aksi yöndeki değerlendirmeleri ihtiyatla karşılamamızı gerektirmektedir.

Bizim edindiğimiz izlenime göre yazarımız, Kelbî ve Mukâtil rivayetlerini tefsirlerinde zikretmeyen özellikle İbn Ebî Hâtim ve bir dereceye kadar Taberî ve sonrasında da Suyûtî'yi Sünni damarın tek ve/veya doğru temsilcileri olarak görmektedir (s. 19).² Belki de sünni eğilimin bu zikri geçen ulema tarafından daha da dar kalıp-

² Yazar, açık açık Sünni damarın kimler tarafından temsil edildiği meyanında bir ifadesi olmasa da, söylemlerinden bu damarı İbn Ebî Hâtim, Taberî, ve Suyûtî'nin temsil ettiğini düşündüğünü çıkarmak zorlamaya mahal bırakmayacak derecede bariz olduğu kanaatindeyiz. Ayrıntı için bakınız, 18-20.

lara sokulmaya çalışıldığı daha yerinde bir tespit olabilirdi. Ama Mukâtil'i, Sa'lebî ve onun geleneğini takip eden Vâhidî ve bunları eserlerinde temel kaynak olarak kullanan sonraki müfessirleri Sünni geleneğin dışında tutmak biz modern araştırmacıların daha dikkatli incelemesi gereken bir konudur. Taberî'nin dışlamasına rağmen, Mâturîdî ve Ebû'l-Leys es-Semerkindî Mukâtil'i tefsirlerinde sıkça ve açıkça kullanmışlardır. Taberî ve İbn Ebî Hâtim'in Mukâtil hakkındaki tavırlarını göz önüne alarak onun hakkında muayyen bir kanaate varan Koç, doğal olarak Mukâtil'in nasıl olup da diğer büyük müfessirler tarafından kaynak olarak kullanıldığını açıklamakta zorlanmaktadır. İşte bu açıdan Sa'lebî'nin tefsiri biz modern araştırmacılar için daha büyük bir önem arz etmektedir. Sa'lebî özellikle Kelbî ve Mukâtil yoluyla gelen rivayetleri dışlayan Taberî'ye ve İbn Ebî Hâtim'e rakip olmuş ve ilk üç yüz yıllık tefsir mirasının hem nicelik hem de nitelik açısından bu son iki müfessirin tasvir ettiği şekilde sınırlandırılmayacağını göstermiştir. Ve biz gene Sa'lebî ve onun da öncesinde Mâturîdî ve Ebû'l-Leys vasıtasıyla Sünni akımın Taberî'nin ve İbn Ebî Hâtim'in koyduğu sınırlardan daha geniş ve daha esnek olduğunu görebiliyoruz.

Mukâtil'in tefsirinin muhtevasıyla ilgili Koç'un sunumları (s. 41-44) tefsirin gelişim ve evrim sürecini göz ardı etmekte ve buna mukabil "olması gereken" bir tefsir mirasını öngörmektedir. Mesela Mukâtil *Ġarâniġ* hadisesinin vuku bulduğunu ve Hz. İbrahim'in kurban etmek istediği oğlunun Hz. İshâk olduğunu tek görüş olarak belirtmesi Koç'a göre Sünni gelenek açısından kaygı vericidir ve bu gibi konuları bu şekilde ele almasından mütevellid Mukâtil genel kabul gören tefsir anlayışlarından onay alamamıştır. Kanaatimize göre Koç'un genel kabul gören tefsirler olarak öngördüğü tefsirler Taberî ve İbn Ebî Hâtim başta olmak üzere bunların çizgisini takip eden rivayetçi tefsir geleneğidir. Gerçi bu gelenek içindeki bazı müfessirler dahi, Koç'un da belirttiği gibi, biraz önce birkaç örneğini verdiğimiz tefsirin yumuşak karnı olarak telakki edilen konularda Mukâtil'in görüşüne muvafık görüşler zikretmişlerdir, ama diğer başka görüşlerin içinden bir görüş olarak. Koç'u da rahatsız eden aslında bu noktadır: yani Mukâtil bu konularda farklı görüşler serdetmemiş, sadece bir yorum zikretmiş ve bunu da tek yorum olarak sunmuştur. Fakat belki de Koç'un bu meyanda gözden kaçırdığı nokta Mukâtil'in tefsirinin sonradan ortaya çıkan ansiklopedik türde bir tefsir olmadığıdır. Yani Mukâtil kendi zamanında veya daha öncesinde yaygın olan farklı tefsir görüşlerini derleyen ve toplayan bir tefsir eseri yazmamıştır ve bu açıdan Mukâtil'in tefsirini sonradan derlenen ve farklı görüşleri ve rivayetleri ihtiva eden ansiklopedik tefsirlerle mukayese etmek anakronistik bir yaklaşımdır. Şunun da ihtimal dâhilinde olduğunu belirtelim ki, belki de sonraki ansiklopedik tefsirlerde zikredilen birtakım farklı görüşler Mukâtil sonrası ortaya çıkan değerlendirmelerdir, asılsız rivayetlerdir ve/veya özellikle Mukâtil'in bu tür görüşlerini nakzetmek için geriye dönük bir ortodoksi inşasını yansıtmaktadır.

Mukâtil'in tefsirinde bağlama olan sadakatini aşırı bir bağlam tutkunluğu olarak görmek (s. 44-49) anlamlandırmakta zorlandığımız bir eğilimdir. Daha sonra yazılan tefsirlerin bu derece bağlama bağlı kalmamalarına binaen ve bu tefsirlerin ışığında, daha önce kaleme alınan bir tefsiri değerlendirmek bir başka anakronizmdir. Kanaatimizce asıl olan, münhasıran olmamak kaydıyla, sonradan derlenen tefsirlerin önceden yazılanlar ışığında değerlendirilmesidir.

Koç'un Mukâtil tefsirindeki mitolojik ve İsrailiyyat öğeleriyle alakalı (s. 49-52) muhtevayı bir tür "fantezi ve bilim-kurgu romanı" olarak görmesi bu muhtevadan verdiği bazı örnekleri pejoratif bir dille anlatmasına sebebiyet vermiştir. Koç'a göre Mukâtil tarafından Kur'an'da ve Sünnet'te gaybi olarak kalan ifadelerin, doğru veya yanlış olsun, İsrailiyyat kabilinden rivayetlerle "süslenmesi" kabul edilemez. Yazarıma göre Mukâtil gaybi bilgi ile yetinmeliydi ve bu tür "fantezi ve bilim-kurgu" kabilinden açıklamalar getirmemeliydi. Yazara göre gaybi bilgi ile yetinmeme sorunsalı modern dönem müfessiri M. Abduh'a (ö. 1905) da bulaşmıştır ki Abduh Kur'an'daki bazı mucez ve kapalı anlatımlarla bildirilen mucizevi bir takım olayları makulleştirmeye çalışmıştır. Ama aynı sayfada yazarımız Mukâtil'in varmış olduğu bir sonucu "akıl kabul edemeyeceği bir kurgu" olarak görmekle (s. 50), bir taraftan makulleştirmeyi reddederken, diğer taraftan makulleşmeye davet etmektedir. Hatta iki sayfa sonrasında da "İsrailiyyat kapsamına alınarak değerlendirilen anlatımların kaynakları yeterince irdelenmiş değildir" diyen (s. 52) Koç'un Mukâtil tefsirindeki bu tür anlatımları bu derece pejoratif söylemlere bağlaması düşündürücüdür. Bunun da ötesinde, Koç'un Mukâtil tefsirindeki İsrailiyyatı fantezi ve bilim-kurgu kabilinden görmesini şu değerlendirmesiyle nasıl bağdaştırmalıyız: "Oysaki Kur'an kıssaları bağlamında, Ehl-i Kitap tefsirin doğal kaynağıydı. Bu kıssalar onların kitaplarında ve kültürlerinde geniş bir mevki işgal ediyordu. İlk hicri asırlarda bile sorun telakki edilmeyen bu kaynakların günümüzde müşkil bulunması doğru değildir." (s. 66).

Burada zikretmiş olduğumuz mülahazalar ışığında, Koç'un çalışmasının her tefsir araştırmacısının okuması gereken bilimsel bir çalışma olduğunu ifade etmek isteriz.